

Ut av statskirken– en oversikt 1865 til 1980

Av Gunnar Thorvaldsen, professor, dr. philos, Registreringsentral for historiske data, Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø

Ingress:

Mange bygninger i det kulturelle landskapet minner oss om religiøs dissentervirksomhet i perioden da 96 % eller mer av befolkningen tilhørte statskirken, men etter at Dissenterloven fra 1845 tillot konkurrerende kristne trosretninger. Våre folketellinger gir en av verdens lengste oversikter over spredningen av alternative livssyn, fra 1865 til 1980. Den langsomme veksten forklares av Norge som et antipluralistisk og homogent samfunn, hvor den frivillige aktiviteten i frimenighetene vanskelig kunne konkurrere med statskirkens profesjonelle organisasjon. Lokalt kunne allikevel dissenterne stå sterkt med opptil en tredjedel av befolkninga som tilhengere, slik som i Vegårdshei. De hadde solide bastioner især i deler av Troms, Nordland og et område fra Østfold langs kysten til Rogaland, blant annet noe overraskende en sterk stilling for lutherske frimenigheter i deler av Vestfold. Relativt sett sto dissenterne sterkere i byer enn på landet, noe som blant annet ses i sammenheng med overvekt av kvinner både blant de mange innflytterne til urbane strøk og blant dissenterne.

Leaving the State Church - an overview 1865 to 1980

Given today's extensive religious pluralism it is hardly surprising to find many buildings with ties outside the Norwegian Church, especially in the urban religious landscape. Many of these originate from religious non-conformism during the period when 96 % or more of the population belonged to the State Church, and after the ordinance ban on competing faiths was abolished in the 1840s. Our population censuses provide one of the world's longest source series about the distribution of alternative beliefs, from 1865 to 1980. The slow growth is attributable to Norway as an anti-pluralistic society where the largely voluntary activity among dissenters had difficulty competing with the professional organization of the State Church. Locally, however, groups of dissenters could still be strong with up to one third of the population as followers, for instance in Vegårdshei parish, half way between Oslo and Kristiansand. Dissenters had solid bastions especially in parts of the northern Troms and Nordland provinces, an area in Østfold province and along the coast of Rogaland province, including a surprisingly strong position for Lutheran congregations in parts of Vestfold, a province associated more with capitalist than with religious values. Relatively speaking, dissenters were stronger in cities than in the countryside, which among other things was related to the predominance of women among the many migrants to urban areas, and that in-migrants were easier to influence. A

link between rural-urban migration and not belonging to any religious society was even easier to prove for the many men in this group - analogous to theories of radicalization of the labour movement.

Key words: Dissenters, religiosity, non-conformism, censuses

Ut av statskirken– en oversikt 1865 til 1980

Den omfattende veksten i alternative livssynssamfunn gjennom de aller siste tiårene er behørig beskrevet i flere arbeider, mens den langsomme veksten gjennom det meste av 1800- og 1900-tallet har vært lite påaktet i forskningslitteraturen. Det er unødvendig, for emnet har sitt grunnleggende kildemateriale lett tilgjengelig i folketellingene, hvor Norge har en av verdens lengste sammenhengende serier med spørsmål om religion. Hovedsiktemålet med denne artikkelen er å presentere et utsyn over tilknytning til religiøse samfunn i den norske befolkning fra 1865 til 1980, herunder også mangel på slik tilknytning. Et underordnet siktemål er å klarlegge noe av bakgrunnen for at alternativ til statskirkemedlemskap lenge vokste så langsomt. Vi vil også berøre at presteskapet administrerte de norske folketellingene på lokalt nivå av fram mot forrige århundre. En fullstendig framstilling av detaljene i folketellingenes religionsstatistikk faller utenfor artikkelens rammer, for eksempel kunne dissenternes yrkestilknytning gi materiale til en hel avhandling.

Folketelling skal i denne sammenhengen defineres som *nominative* tellinger av i prinsippet hele befolkninga med navn på hvert enkelt individ.¹ Det er imidlertid vanlig å gi begrepet folketelling (engelsk *population census*) en videre betydning. Da omfatter begrepet også telling av *store deler* av befolkninga og rent kvantitative tellinger hvor ingen individer nevnes ved navn. De norske tellingene fra 1769 og perioden 1815 til 1855 er eksempler på det siste, mens manntallene fra 1660-årene og 1701 i liten grad telte kvinnene. Prestene hadde hovedansvar for folketellingene i Norge like fra de første manntallene og til annen halvdel av det nittende hundreåret. Fram mot hundreårskiftet ble de så gradvis erstattet av verdslige tellingsadministratorer. To år etter innføring av enevelde og en mer enhetlig administrasjon ble Titus Bülcke (1639-1684) utnevnt til kirkelig kommissær for Norge, hvor han fikk utarbeidet to manntall. Manntallet fra 1701 var et mer ordinært administrativt tiltak fra København, men ble igjen kun avkrevd fra *norske* prester, fogder og sorenskrivere. Arkivverket har gjort de bevarte delene av manntallene tilgjengelige i Digitalarkivet.

Den motstand Bülcke og andre representanter for helstaten møtte hos embetsmennene kan tolkes som allmenn motstand mot økt arbeidsbyrde. For presteskapet var det imidlertid lett å peke på en

---

¹ For definisjon, se D. S. Goyer & G. E. Draaijer *The handbook of national population censuses : Europe*, New York 1992: 3-5.

rekke bibelsteder for å forklare motviljen. Folketellinger spiller en betydelig rolle både i det gamle og det nye testamente. I førstnevnte bibeldel innledes en lang tradisjon med problemer i tilknytning til tallfesting av befolkningen. Ifølge Samuel 2, 24 fikk kong David guddommelig ordre om å "folketelle Israel og Juda". Det skal ha vært syndig å slik kontrollere skaperverket, noe som kunne medføre Guds straffedom. Et originalt inndelingsprinsipp ble lagt til grunn ved grupperingen av de talte menneskene; de skulle telles etter avstamning, dvs som nedstammet fra Simon, Juda osv. Dette systemet spiller og en betydelig rolle i det manntallet som vi kjenner fra juleevangeliet. Den jødiske historikeren Josephus (37- ca 100) så manntall og beskatning som en hovedårsak til jødernes politiske og religiøse protester mot den romerske okkupasjonen, med støtte i opposisjon mot tellingene i det gamle testamente. Manntallsføring kan ses som gnisten som ledet til den jødiske motstandskampen fra år 66 til år 73, med store konsekvenser i form av langvarig diaspora.² De dansk-norske prestene kunne altså lett finne argumenter mot folketellinger i bibelen.

Trossamfunn i fullstendige, nominative folketellinger

Manntallene noterte opplysninger om navn, bosted og stilling, som regel også aldersgruppe, men aldri personenes religiøse tilknytning. Denne variabelen var heller ikke med i den islandske folketellinga i 1703, den danske i 1787 eller den som dekket hele det danske kongeriket i 1801. Første gang det ble satt av plass til å notere individenes religion var i Belgia, hvor multigeniet Adolphe Quetelet organiserte folketellinger i Brussel i 1842 og i hele landet i 1846.³ Quetelet ville forklare svingningene i befolkningsutviklinga og vurderte både materielle og kulturelle faktorer – religiøs tilknytning blant de sistnevnte. Det var da ikke spørsmål etter bestemte tankemønstre, men etter sosial tilknytning til ulike religiøse grupperinger f eks "Hvilket kirkesamfunn er De medlem av?" - slik det har vært i de fleste folketellinger siden.⁴ Quetelet spilte en lederrolle på de internasjonale, statistiske kongressene fram mot 1870-tallet, og hans belgiske initiativ ble modell for folketellinger i land etter land. De viktigste unntakene mht religionsvariabelen var folketellingene i USA og Storbritannia, etter hvert også i de katolske landene i Sør-Europa.⁵ Direktøren i Statistisk sentralbyrå, Anders N Kiær (1838-1919) deltok på disse kongressene fra han ble sjef for Tabellkontoret i 1864, men han hadde allerede sett at religion var med i Quetelets anbefalinger på sin studietur i 1863.⁶ For den religiøse Kiær må det ha vært en selvfølge å inkludere denne variabelen da nominativ folketelling

---

² Schreiner, J. "Den historiske Jesus." *HIFO-nytt* 1998/3.

³ Bulletin de la Commission Centrale de Statistique (Belgique) Vol. 1, Brussel 1843: 79.

⁴ Religionens sosiale dimensjon er f eks behandlet utførlig hos N. Smart, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. University of California Press, 1996: kap 6.

⁵ G. Thorvaldsen, *Religion in the Census, Social Science History*, under utgivelse.

⁶ E. Lie og H. Roll-Hansen *Faktisk talt : statistikkens historie i Norge*, Oslo 2001.

ble introdusert i Norge i 1865, med plass til flere nye rubrikker i skjemaene. I det religiøst homogene Norge kan den nye rubrikken neppe ha vakt særlig oppsikt eller diskusjon. Danskene ventet fra 1834 til 1855 før de innførte religionsrubrikk i sine nominative tellinger, mens Sverige først fikk grunnlag for statistikk om religiøs tilknytning fra folketellingene i 1890 - de ble konstruert av prestene ut fra kirkebøkernes husförhör I perioden 1860 til 1945.⁷

Spørsmål om kulturell tilknytning hadde ulik utforming i de norske folketellingene over tid.⁸ Forgjengeren til Statistisk sentralbyrå, Tabellkontoret, hadde klart å presse inn et spørsmål om etnisitet (kalt "Nationalitet") i de statistiske tellingene i 1845 og 1855. Denne prioriteringen må forstås på bakgrunn av at landet var mer heterogent i etnisk enn i religiøs forstand. Den første henvisning om dissenterer finner vi imidlertid allerede i publikasjonen fra folketellinga i 1845, der det ble bemerket at 28 av 12405 samer i Finnmark bekjente seg til den "græsk-catholske" religion.⁹ Egen kolonne for angivelse av religion (og fødested) kom bare med den ekstra plassen og den metodiske friheten som fulgte med nominative folketellinger fra 1865. Det året lød overskriften på kolonne nr 9 i skjemaet: "Troesbekjendelse, forsaavidt Nogen ikke bekjende sig Til Statskirken". Noe mer ble verken gjort i skjemaet eller i instruksjonene for å forklare hvordan religiøse minoriteter skulle være representert i folketellinga. For detaljer om hvordan religionsrubrikken ble utformet gjennom de neste hundre år, se appendiks.

I folketellinga 1970 ble føring av trossamfunn forenklet, folk skulle krysse av i en av tre bokser, enten for "Statskirken", for "Trossamfunn utenfor statskirken" eller for "Tilhører ikke noe trossamfunn". Spørsmålet om religion ble formulert på lignende vis i 1980, bortsett fra at begrepet "Statskirken" var erstattet eller supplert med "Den norske kirke". Igjen ble forklaring i instruksjonen ansett unødvendig. Både tilbakemeldinger fra tellekorpset og diskusjoner på de internasjonale statistiske kongressene forklarer endringene i utformingen av detaljene i folketellingene. For religionsvariabelens vedkommende er imidlertid endringene fra 1865 til 1960 så vidt små at det neppe har påvirket sammenlignbarheten i de statistiske resultatene i særlig grad. Det er heller ikke grunn til å mene at de i blant betydelige ulikhetene i kirkesyn blant statskirkeprestene skulle ha påvirket deres styring av folketellingene i nevneverdig grad.¹⁰

---

⁷ D. S. Goyer & G. E. Draaijer *The handbook of national population censuses : Europe*, New York 1992.

⁸ Instruksene til de norske folketellingene er tilgjengelige via <http://www.rhd.uit.no/nhdc/census.html>

⁹ Departementet for det Indre (1847): Statistiske tabeller for Kongeriget Norge, Ottende Række, Christiania, I.

¹⁰ F eks grundtvigianeren Müller og den konservative Guldberg i Ullensaker på 1800-tallet. G. Thorvaldsen, *Konfirmanter og karakterer*. Hovedoppgave i historie, Oslo 1978.

Folketellinga i 1990 var den siste som innhentet personlig informasjon med spørreskjemaer, men gjorde det av økonomiske grunner bare for et representativt utvalg av befolkninga. Noen opplysninger ble innhentet fra ulike personregistre og kunne kobles til folketellinga vha personnummeret. Ingen spørsmål om religion ble inkludert i denne tellinga, blant annet fordi menigheter utenfor statskirken var små i Norge og det kan da være vanskelig å anslå størrelsen basert på et representativt utvalg. Andre årsaker var den økte bekymring omkring innhenting av sensitive personopplysninger og muligheten til heller å få informasjon om religiøse grupper fra de religiøse samfunnene selv. De siste tiårene har derfor sett en tendens til å forenkle og slette sensitive spørsmål om emner som religion og etnisitet i folketellingene. Siden Norge ble mer kulturelt heterogent i løpet av de siste tiårene og behovet for statistikk på feltet dermed øker, kan dette oppfattes som et paradoks. Dagens tallmessige anslag er basert på det antall medlemmer ulike trossamfunn rapporterer for å få offentlig støtte. Pga de store kostnadene ved skjembaserte folketellinger og personvernets restriksjoner på kobling mellom lister fra ulike trossamfunn og andre registre, er det usannsynlig at trosrubrikken kommer tilbake i Norge, selv om denne rubrikken har kommet inn i folketellingene i en rekke europeiske land etter årtusenskiftet. I stedet må vi nøye oss med menighetenes egenrapportering og tall fra representative spørreundersøkelser. Dermed har det oppstått et brudd i den statistiske serien for trossamfunn i 1980, og vi vil for sammenlignbarhetens skyld begrense den kvantitative analysen av norske trossamfunn til perioden 1865 til 1980.¹¹

Medlemstall i norske trossamfunn

I Norge tilhører nå over hundre tusen innbyggere andre religioner enn kristendommen, flere hundre tusen er med i kristne dissentersamfunn eller andre livssynssamfunn. I 2013 var i overkant av tre fjerdedeler av den hjemmehørende befolkning i Norge registrert som medlemmer av Den norske kirke.¹² Dette står i skarp kontrast til medlemstallene noen få tiår tilbake, en utvikling som også gjelder våre skandinaviske naboland.¹³ I første utgave av *Det norske samfunn* fra 1968 skrev Johan Galtung om et land med "ekstrem antipluralisme" basert på at vel 96 % av innbyggerne var medlemmer av statskirken og at andelen innvandrere og antallet elever i privatskoler lå på lave nivåer. I bokas annen utgave ble karakteristikken reformulert til "singularisme" (Galtung 1968,

---

¹¹ Flere EU-land har gjeninnført spørsmål om religion i sine folketellinger etter oppfordring fra Eurostat, det gjelder til og med i Tyskland hvor vest-tyske myndigheter tidligere hadde store problemer med folketelling pga utstrakt bekymring for personvernet. I land etter land blir det uaktuelt å innhente folketellingsdata vha skjemaer.

¹² Ved utgangen av 2012, 77 %. Den norske kirke 2012. https://www.ssb.no/kirke_kostra

¹³ I Sverige sto 95 % i Svenska kyrkan i 1972, både der og i Danmark var 92 % medlemmer i 1984. "Svenska kyrkans medlemsutveckling år 1972-2012".

<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=780505&ptid=48063> og "Fortsat fald i folkekirkens medlemstal" i *Nyt* fra Danmarks statistikk. Nr. 226 • 6. juni 2002. <http://www.dst.dk/pukora/epub/Nyt/2002/NR226.pdf>. Begge besøkt 2.5.2014.

Rolland 2011). Det er på denne bakgrunn synd at folketellingene ikke kan gi oss detaljer om medlemsmassen i trossamfunn gjennom de siste mer pluralistiske tiårene. Derimot kan tellingene utnyttes til å vise at situasjonen nok var preget av relativ stillstand, men ikke endringsløshet gjennom det lange hundreåret som passerte fra konventikkelplakatens forbud mot uautoriserte forsamlinger ble opphevet i 1842 og Dissenterloven tillot kristne menigheter utenfor statskirken fra 1845. Som vi kjenner fra Hans Nielsen Hauges predikantvirksomhet fantes miljøer i opposisjon til statskirken også tidligere, men illegal virksomhet er vanskelig å tallfeste. Noe av det samme gjelder også lavkirkelige miljøer som beholdt sitt medlemskap i statskirken.

De omfattende kvantitative endringene i befolkningens tilknytning til religions- og livssynssamfunn fra 1970-tallet er beskrevet i flere arbeider.¹⁴ Lite er imidlertid skrevet om den langsomme utviklingen i dissenter tallene fra null til ca fire prosent gjennom siste halvdel av 1800-tallet og fram til ca 1970. Et uttrykk for at området er understudert er at Statistisk sentralbyrå i 2011 fikk skrevet en *behovsanalyse* - en kronologisk oversikt over religionsvariabelen i sine publikasjoner. Her framgår både tall for yrkesgrupper som utfører religiøs virksomhet og oversikter over medlemsmassen.¹⁵ Oversikten er imidlertid kildeorientert og gir mer en rettleiding til å finne fram til tall enn en analyse av den kvantitative utviklinga i livssynstilknytning.

Den publikasjonen som fra før behandlet religiøs tilknytning mest systematisk var de nevnte aggregatene fra 1950-tellinga hvor hefte sju i sin helhet behandlet trossamfunn. Utdrag av en samletabell fra publikasjonen av aggregater etter folketellinga i 1950 blir iblant gjengitt ukritisk. Denne utelater å spesifisere en lang rekke dissenterretninger, blant annet baptister og adventister, og gjengir verken tall fra 1865- eller 1960-tellingene.¹⁶ Dermed gir utdraget inntrykk av at statskirken dominerte i enda større grad enn i realiteten. I heftet fins en systematisk klassifisering av tilknytning til trossamfunn (eller mangel på slik tilknytning) i tretti forskjellige grupper sammen med en alfabetisk oversikt over de viktigste trossamfunn som ble rapportert i 1950 og hvordan disse fordeler seg i klassifiseringssystemet. De tretti gruppene er fordelt tallmessig på henholdsvis bygder og byer i fylkene, og det fins en fullstendig versjon av den forkortede tabellen som er nevnt ovenfor, hvor de tretti gruppene er forsøkt fulgt fra 1875 til 1950. Hovedinnholdet i heftet er hvordan befolkningen fordelte seg geografisk i og utenfor statskirken; i landets prostier, prestegjeld og sogn. Andre tabeller

---

¹⁴ G. Daugstad og L. Østby, Det flerkulturelle Norge. Et mangfold av tro og livssyn, *Samfunnspeilet* 2009/3: 14-21. L. Taule Kirke- og religionsstatistikk i SSB: Hva forteller statistikkene om religion, tro og livssyn i Norge? *Samfunnspeilet* 2012/1: 45-52.

¹⁵ A. Rolland *Statistikk om religion, tro og livssyn. - en behovsanalyse*. Statistisk sentralbyrå, Kongsvinger 2011

¹⁶ Folketellingen 1. desember 1950: Utgitte publikasjoner. Hefte 7. Trossamfunn. Norges offisielle statistikk (NOS) XI. 153, tabell 1.

fordeler elleve ulike dissentersamfunn, personer uten tilknytning til trossamfunn og statskirken på aldersgrupper og personer over 15 år fordelt på yrker.¹⁷ Heftet inneholder ingen drøfting av befolkningens sammensetning mht religiøs tilknytning verken i 1950 eller over tid, bare en kildekritisk merknad om at barn uten anmerkning om trossamfunn er talt som foreldrene i 1950, også når disse var med i menigheter som praktiserte voksendåp.

Figur 1 er basert på den gjennomgående statistikken som ble publisert etter folketellinga 1950 og supplert med tall fra 1865-tellinga og folketellingene 1960 til 1980. Ifølge de folketellingene som ble forberedt i 1865 og 1875 og avholdt primo januar 1866 og 1876 sto under en halv prosent av innbyggerne utenfor statskirken. Først fra 1891-tellinga kunne de utenforstående regnes i titusener, og helt fram til 1930-tellinga talte de under hundre tusen individer. Den prosentandelen i statskirken som Galtung viste til (vel 96 %) hadde vært stabil siden 1930, og først i 1980-tellinga var den kommet under nitti prosent.¹⁸ Medlemsmassen hadde med andre ord i hovedsak holdt tritt med befolkningsveksten, og det var først med de mange utmeldingene etter 1970 at Den norske kirke opplevde nedgang i antall medlemmer. Inntrykket av homogenitet i den religiøse tilknytningen blir forsterket av at det var kirkesamfunn som sto statskirken nær dogmatisk som ledet an blant dissenterne. Metodistene var de eneste som kom over tusentallet i 1875, men etter at de oversteget ti tusen troende ved hundreårsskiftet var tilhengerskarens størrelse stabil. De lutherske frimenighetene vokste og jevnt og trutt på 1800-tallet og fram til 1920-tallet, mens det var kirkesamfunn med en noe mer avvikende lære og liturgi som vokste gjennom første halvdel av 1900-tallet (især baptistene og adventistene). Samtidig opplevde kvekerne og mormonene nedgang i antall registrerte tilhengere, noe som skyldtes at oversjøisk kjedemigrasjon til deres kjerneområder i henholdsvis USAs øststater og Utah da var betydelig. Jesuittene fikk først adgang til Norge i 1956, altså et drøyt hundreår etter jødene – forslaget om å endre grunnloven oppnådde på dette punkt ikke 2/3 flertall i Stortinget verken i 1897 eller 1925.¹⁹ Det mosaiske trossamfunns vekst hadde stagnert alt ifølge folketellinga 1930. De ble diskriminert på religiøst grunnlag og i sin næringsvirksomhet og hadde problemer med å

---

¹⁷ "Romersk katolske, Metodistkirken, Baptistsamfunnet, Adventister, Den evang. Luth. Frikirke, Guds menighet, Misjonsforbundet, Pinsemenigheter, Andre samf. m. voksen dåp, Jehovas vitner, Mosaiske trossamfunn"

¹⁸ Antallet innbyggere med uoppgitt trossamfunn økte fra 44579 i 1970 til 211356 i 1980. Det skyldes at barn under 16 år ikke leverte eget skjema og da ble klassifisert på grunnlag av foreldrenes data. Der det var uoverensstemmelse mellom foreldrenes tilknytning eller barna ikke bodde sammen med foreldrene var slik klassifisering ikke mulig, men det er sannsynlig at mange med uoppgitt trossamfunn sto utenfor statskirken. K. Vassenden, *Folke- og bolig tellingene 1960, 1970 og 1980 : dokumentasjon av de sammenlignbare filene*. Oslo 1987: 45.

¹⁹ *Store norske leksikon*, oppslagsord "Jesuittordenen".

få oppholdstillatelse.²⁰ Under krigen ble deres antall, som vi vet, kraftig desimert pga holocaust – de fleste som ble registrert i 1946-tellinga var tilbakevandrere som hadde rømt til Sverige høsten 1942. Samholdet i befolkninga under krigen later til å ha dempet dissentervirksomheten; andelen utenfor statskirken var stabil på 1940- og 1950-tallet. Derimot kan vi postulere sammenhenger mellom antall personer uten tilknytning til trossamfunn og for det ene radikaliseringen av arbeiderbevegelsen fra ca 1910 og for det andre radikaliseringen av store befolkningsgrupper på 1960- og 1970-tallet.

Yrker innen trossamfunn

De folketellingene som er transkribert på individnivå gir grunnlag for å analysere yrkessammensetning blant tilhengerne av ulike trossamfunn mer allment. Her skal vi nøye oss med en mer begrenset problemstilling: I hvilken grad kan spredningen av trossamfunn forklares ved at Norge fikk et profesjonelt korps av ansatte i frikirkene som kunne rekruttere medlemmer i konkurranse med statskirken? Dette studerer vi mest effektivt i de fullstendige digitaliserte folketellingene hvor yrke og trossamfunn kan kombineres på individnivå, den siste fra 1910. Bare innen Frelsesarmeen har en håndfull kvinner oppgitt religiøse yrker, ellers dominerte menn fullstendig. Og det var de 2057 ansatte i religiøst orienterte hovedyrker og tilhørende statskirken som dominerte det religiøst orienterte yrkeslivet ifølge egen opptelling i folketellinga 1910. De 320 andre med slike yrker var fordelt på medlemskap i ti ulike trossamfunn. Noe overraskende er at svært få oppga profesjoner i tilknytning til religion som biyrker, det gir mistanke om underregistrering av verv i frikirkene som ofte var ubetalt og derfor ikke ble regnet som en del av yrkeslivet.²¹ For eksempel de 24 katolikkene, 57 lutheranerne, 64 metodistene, 45 baptistene, 10 adventistene og 37 mormonene som oppga religiøst orienterte yrker, forble små grupper på landsbasis inn på 1900-tallet. At mye av dissenternes aktivitet var basert på frivillighet, mens statskirken ble drevet av en stor profesjonell stab bidrar til å forklare den langsomme veksten i dissentermenighetene.²² Riktignok hadde statskirken få ansatte i forhold til den store medlemsmassen, men en profesjonell stab i alle landets kommuner må allikevel utgjøre en relativ fordel.

Hvem sto utenfor statskirken?

---

²⁰ E. Sjøbye, *Folkemengdens bevegelse 1735-2014 : en tabellstudie*. Oslo 2014: 254. K. Kjeldstadli et al, *Norsk innvandringshistorie bind II : I nasjonalstatens tid, 1814-1940*. Oslo 2003: 460. Se og *Aftenposten* 7. og 10. juli 1924.

²¹ Underrapportering gjaldt især kvinner. Se H. Roll-Hansen, *Arbeid og forsørgelse : en undersøkelse av kjønn, husarbeid og kategorisering i norske folketellinger mellom 1866 og 1940*. Avhandling, Universitetet i Oslo 2012.

²² Verken i religionsheftet med resultater fra folketellinga 1950 eller i det anonymiserte utvalget med individdata fra 1960-tellinga (se nedenfor) er religiøse yrker skilt ut som egen kategori.

Folketellingene kan bidra på to ulike vis til å belyse framveksten av dissentermenighetene og andre grupper som sto utenfor statskirken i Norge. Fram til 1910 er de digitalisert på individnivå slik at vi kan lage detaljerte oversikter over de ulike gruppenes sammensetning; for 1875- og især 1891-tellingas vedkommende mangler riktignok fremdeles deler av landet. Fra perioden 1920 til 1950 er lite digitalisert, men især publikasjonene fra 1950-tellinga inneholder som nevnt detaljert statistikk om tilhengerne av de ulike tros- og livssynssamfunnene. Fra folketellinga 1960 – den siste som spurte detaljert om innbyggernes livssyn – har Statistisk sentralbyrå stilt til disposisjon et representativt, anonymisert utvalg på ti prosent av befolkningen. Dette er ikke ideelt ved studiet av små grupper, men utvalget gir flere detaljer om dissenterne enn den publiserte statistikken.

Det var flere tilhengere av dissentersamfunn på landet (ca 3000) enn i byene (ca 2000) ifølge folketellinga 1865. Men siden befolkninga på landet var bortimot seks ganger større enn i byene, var den relative andelen i byene betydelig større, selv om vi tar det forbeholdet at mange tettsteder er talt med som del av landkommuner. Dette kan settes i sammenheng med at det var lettere å rekruttere i tette bysamfunn og at de mange innflytterne til byene var lettere å påvirke enn innbyggerne på landet; de sistnevnte var oftest "heimføinger". Folk som har forlatt sitt opprinnelige miljø, er lettere å trekke med i nye sosiale sammenhenger enn personer med kontinuerlige sosiale kontakter, slik vi skal komme tilbake til. Bydominansen var særlig sterk blant dem som var tilknyttet det mosaiske trossamfunn - hvor alle bodde i by - og blant mormonene hvor nesten halvparten bodde i by. Strengt tatt hadde ikke disse rett til å danne egne menigheter før den nye dissenterloven hjemlet bestemmelser om ikke-kristne samfunn i 1891. Begge disse gruppene hadde klare tyngdepunkter omkring Kristiania, mens kvekerne hadde sitt i Rogaland med en utløper nordover til Hordaland. Baptistene sto sterkest i Østfold, men disse var og godt representert i Telemark sammen med andre dissentergrupper, en spredning vi og finner i Troms. Dette mønstret bekreftes for byenes vedkommende i 1875-tellinga, mens vi har for lite materiale til å trekke slutninger på landet. I tillegg hadde flere grupper fått fotfeste i hovedstaden, det gjaldt især metodistene, som nå og etablerte menigheter i Vestfold.²³

Dissenternes konsentrasjon til urbane steder fortsatte og ble forsterket gjennom resten av 1800-tallet. I 1900 var byene likestilt med landkommunene mht det absolute antallet utenfor statskirken. Etter den betydelige flyttinga til by var folketallet på landsbygde bare to-tre ganger så stort som i byene, og dermed hadde altså dissenterne spredd sin virksomhet til mer perifere strøk og styrket sin relative stilling der. Det gjaldt især for de lutherske menighetene, for baptistene og for metodistene

---

²³ Flere kart er over utviklingen av de religiøse bevegelsene er tilgjengelige på Internet, se <http://www.rhd.uit.no/dok/trossamfunn.html>

som nå hadde hhv over ni, fire og tre tusen tilhengere i norske landkommuner. På landet fantes og mer enn sju tusen uten religiøs tilknytning, pluss et tilsvarende antall likesinnede i byene. Der sto for øvrig metodistene sterkest blant dissentermenighetene (nesten 7000), mens de lutherske og baptistene sto svakere i urbane strøk med hhv vel fem og to tusen trosfeller. Røft og relativt sett sto dissenterne sterkest i en stripe fra Østfold til Agder og i deler av Nord-Norge. De lutherske hadde sitt tyngdepunkt i Nordland, mens baptistene og hadde god spredning i Troms og i Nord-Trøndelag. Disse hadde imidlertid sterkest tilknytning i Østfold og Aust-Agder, mens metodistenes tyngdepunkt stadig lå i Østfold og med god spredning i et belte fra hovedstaden til Aust-Agder.

Kartet i figur 2 søker å oppsummere hvordan dissenterbevegelsene spredte seg gjennom den første mannsalderen etter at forbudet falt. Kartet bygger på andel dissenter i folketellinger med ca tjue års mellomrom, dvs i 1866, i 1891 og i 1910. I de hvite kommunene dominerte statskirken i den grad at under en prosent av befolkninga gjennom hele perioden oppga tilhørighet til religiøse bevegelser som sto utenfor. De svarte markerer derimot kommuner hvor over en prosent oppga slik tilknytning allerede i den folketellinga som ble talt opp i januar 1866. Vi ser at dette gjelder noen prestegjeld i Finnmark og Troms, blant annet Tromsø by. Det andre kjerneområdet finner vi i deler av Rogaland, blant annet i Stavanger. Dissenternes fremste kjerneområde var imidlertid sør på Østlandet, i Østfold, Vestfold og Telemark. Flere byer pekte seg tidlig ut med Kristiania i spissen: Sarpsborg, Halden, Fredrikstad, Larvik, Skien, Porsgrunn, Brevik, Langesund. De mørkegrå områdene hadde fått minst en prosent dissenter i 1891, mens de lysegrå nådde dette nivået ifølge folketellinga i 1910, stort sett som en spredning i og fra kjerneområdene langs kysten. Et unntak er Tinn kommune med spredning i forbindelse med anleggsvirksomheten til et par andre innlandskommuner gjennom de neste tiårene, mens det var forholdsvis liten spredning i Rogaland. Statskirken holdt lenge godt stand de fleste steder i det indre Østlandsområdet, på Vestlandet og i Trøndelag. Setesdal lå som en statskirke-dominert kile mellom dissenternes kjerneområder i sør-øst og sør-vest. Statskirkens dominans i de to nordligste fylkene og skyldtes i betydelig grad at læstadianerne organisatorisk forble medlemmer til tross for teologisk uenighet. Lettere kontakt med andre steder i inn- og utland både pga større geografisk mobilitet og arbeidsvandring bidrar til å forklare den høyere andelen dissenter langs kysten både i nord og sør. Misjonsvirksomhet fra utlandet kan og forklare dissenternes tidlige sterke posisjon i Østfold. Folk langs vestlandskysten brøt imidlertid i mindre grad med statskirken.

Tabell 1 viser at enkelte steder i de nevnte distriktene bodde betydelige minoriteter med annen tilknytning til livssyn enn statskirken ved forrige hundreårsskifte, personer markert med manglende tilknytning til trossamfunn (f. eks. "utmeldt" eller "intet Samfund") er her slått sammen med dissenterne i de relative tallene. Vegårdshei i Aust-Agder sto i en særstilling med ca. en tredjedel

dissenterne, mens tettstedet Holmsbu ved Drammensfjorden samt Meløy, Dverberg og Rødøy kommuner i Nordland allerede da bare hadde ca åtti prosent av befolkninga i statskirken.²⁴ Religiøse dissenter dominerte blant disse kommunenes ikke-medlemmer, men både i Holmsbu, Moss, Balsfjord og Vikna var det færre dissentermedlemmer enn folk notert uten kirkelig medlemskap overhodet. Siden tallene er små især for Holmsbu, er det betryggende at resultatet bekreftes i folketellinga fra 1910 da det dessuten var notert 18 baptister i den sistnevnte kommunen.

Kommune	Statskirken	Blank	Uten samfunn	Dissenterne	Befolkning	Andel utenfor statskirken
Vegårshei	1305	3	73	604	1985	34%
Holmsbu	319	1	88	0	408	22%
Meløy	2733	27	58	671	3489	21%
Dverberg	8	3377	378	464	4227	20%
Rødøy	2223	0	36	516	2775	20%
Helleland	1102	2	12	205	1321	16%
Ramnes	2509	6	10	448	2973	15%
Risør	110	1061	28	165	1364	14%
Våle	2260	8	9	356	2633	14%
Botne	2183	12	29	311	2535	13%
Moss	167	7804	676	542	9189	13%
Balsfjord	2	2786	210	211	3209	13%
Halden	10550	116	181	1396	12243	13%
Barbu	5920	3	113	752	6788	13%
Langesund	1260	7	50	104	1421	11%
Skien	7651	111	294	649	8705	11%
Vikna	3085	39	204	164	3492	11%
Sarpsborg	6333	60	158	566	7117	10%
Sønderled	3583	0	37	344	3964	10%

Tabell 1: Antall personer markert som ikke tilhørende statskirken i folketellinga 1900 i kommuner med minst ti prosent utenfor. *Tom* rubrikk er tolket som standardsvar, dvs. tilhørende statskirken.

Ennå i år 1900 var dissenterne antall for lite til å gjøre utslag i kjønnsproporsjonen blant statskirkens tilhengere, der var et lite kvinneoverskudd som i hele befolkninga. Allikevel, blant noen dissentergrupper var det kvinneoverskudd; både hos metodistene og hos baptistene var 55 % kvinner. Andelen var vel 52 % hos lutherske dissentermenigheter samlet, altså bare litt høyere enn det nasjonale gjennomsnittet på 51,6 % kvinner. Det blir med utgangspunkt i brevmateriale hevdet at

²⁴ Kirkebøkene bekrefter dette med innførsler av mange barn døpt som dissenterne, f eks gjelder dette sju barn i Rødøy i 1893 døpt av foreldre tilhørende Den evangeliske frikirke (http://www.arkivverket.no/URN:kb_read?idx_id=6692).

kvinne kunne hevde seg i menighetene utenom det rent tallmessige.²⁵ Det er mulig at kvinners relativt sterke stilling innenfor deler av dagens kristne kirke i forhold til noen andre religioner har bakgrunn i høy deltakelse på grunnplanet gjennom lang tid.²⁶ Vi skal ikke legge vekt på det lille mannsoverskuddet blant de forholdsvis få kvekerne og mormonene, men heller framheve overskuddet av menn (57 %) blant dem som markerte mangel på religiøs tilknytning. Disse var og i betydelig større grad (46 %) gift enn gjennomsnittlig (30 %), en tendens som i noe mindre grad gjorde seg gjeldende blant metodister og baptister (hhv 33 % og 36 %). I demografiske termer var den typiske metodist eller baptist altså en ugift kvinne bosatt i Østfold, mens den idealtypiske fritenkeren var en mann bosatt i Kristiania, like gjerne gift som ugift. Lutherske dissenter fantes mest i Nordland og i Vestfold, de var oftest ugifte og kunne tilnærmedesvis like gjerne være menn som kvinner.

En delforklaring på arbeiderbevegelsens radikaliserings i Norge tidlig på 1900-tallet var Edvard Bull d.e.'s teori om at innflyttere til byene var lettere å påvirke ideologisk fordi de hadde forlatt sitt opprinnelige miljø.²⁷ Er noe tilsvarende relevant for dem som hadde forlatt statskirken og latt seg påvirke til å gå inn i alternative trossamfunn? Dette kan studeres i de nominative utgavene av folketellingene hvor vi har opplysninger både om personenes fødested, bosted og trossamfunn.²⁸ Noen statistikk som kombinerer de tre variablene ble aldri publisert av SSB. Vi velger derfor igjen å kartlegge spørsmålet i den fullstendige elektroniske utgaven av folketellinga 1910, den siste hvor vi kan kombinere de ulike variablene på individnivå. I denne kilden er 45386 individer angitt som dissenter, mens 17958 sto utenfor ethvert trossamfunn. I begge disse to gruppene bodde ca 46 % i en annen kommune enn fødestedet, mens tilsvarende andel for statskirkens vedkommende var ca 30 %. Den betydelige majoriteten av kvinner blant innflytterne til byene gjør at demografi forklarer en betydelig del av sammenhengen for dissenternes del, men ikke mht de ikke-troende hvor flertallet var menn. Teorien om sammenheng mellom migrasjon og politisk nonkonformitet kan altså også anvendes på spørsmålet om trostilknytning. Det gjelder især mangel på slik tilknytning, som kan oppfattes som radikalt, men i noen grad også tilknytning til alternative trosretninger som ofte er preget av konservativ ideologi, selv om brudd med majoritetsreligionen i og for seg kan betraktes som radikalt.

Problemstillingen kan følges opp i folketellinga 1960, hvor vi har et statistisk representativt utvalg, men dessverre er fødested kun tilgjengelig som fylke, ikke kommune. Vi får med andre ord vite om henholdsvis medlemmer av statskirken, dissenter, og folk uten slik medlemskap hadde flyttet over

---

²⁵ A. M. Holand, Rom for å delta. , *Historikeren* 2013/3: 19-24.

²⁶ Smart 1996: 226.

²⁷ E. Bull d.e., *Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914-1920*, Kristiania 1922: 4.

²⁸ De ca 50 000 svenskfødte i Norge på tidlig 1900-tall er stort sett ført som medlemmer av statskirken, noen ganger spesifisert som den svenske.

en fylkesgrense eller var født i utlandet. Det kan hevdes at et slikt strengere kriterium enn kommunegrensekriteriet i 1910-tellinga er passende, fordi bedre kommunikasjoner hadde gjort det lettere å holde kontakten med miljøet på fødestedet dersom man bare hadde flyttet innenfor fylket. Som ventet viser 1960-resultatene redusert migrasjon pga det strengere kriteriet – 21 % hadde ”flyttet” mot 31 % i 1910. Det var stadig ca 15 prosentpoengs differanse mellom statskirkemedlemmer og de ikke-troende mht flyttetendens, mens forskjellen mellom dissenterne og statskirkens medlemmer var ca 8 prosentpoeng. Hypotesen om sammenheng mellom flytting og ideologisk avstand til majoriteten kan altså opprettholdes også etter krigen. Når dissenterne var blitt mer lik statskirkemedlemmene, kan det skyldes endret flyttekriterium, men vel heller at dissenterne var mer etablert etter et hundreårs lovlig virke og bedre i stand til å holde de bofaste innenfor folden. Å stå helt utenfor trossamfunn var en nyere trend og falt lettere for dem som hadde flyttet lengre fra røttene.

Vi bør også være åpne for at medlemskap i frikirken ga nære sosiale kontakter kunne lette livet for innflyttere til et nytt sted og virke befordrende på karrieren, især i bysamfunn, jfr Thernstroms teori om *the urban escalator*.²⁹ Sekundære sosiale relasjoner i foreningslivet kan omsettes i primære sosiale kontakter med tilbud både på arbeids-, bolig- og ekteskapsmarkedet. Dette vil vi lettere kunne studere når vi har bygd et longitudinelt historisk befolkningsregister som også omfatter bysamfunn.

Et lokalt eksempel

Mye er skrevet om dissenterne i lokalt orientert historisk litteratur som kunne fortjent syntese på regionalt eller nasjonalt nivå. I denne oversiktsartikkelen må vi nøye oss med ett lokalt eksempel. Norges minste fylke Vestfold er valgt, også pga den historiske kontrasten til seinere perioder hvor fylket ikke oppfattes som spesielt i religiøs sammenheng. Dessuten vakte det nasjonal oppmerksomhet at Den Jarlsbergske frimenighet brøt med statskirken i 1872 pga striden omkring P.A. Jensens lesebok. Denne inneholdt lesestykker som ikke var tuftet på bibelsk grunn – altså hadde bruddet indirekte bakgrunn i skoleloven av 1860. Her var kontinuitet fra Hauges religiøse bevegelse – menighetene var dannet etter en vekkelse ledet av den haugianske lekpredikanten Elling Eielsen.³⁰ Tre år før bruddet hadde sogneprest Morten Thrane Esmark blitt presset ut av sitt embete i Ramnes, hvor frimenigheten hadde sitt sentrum, jfr appendiks 2. Konflikten kan forstås på bakgrunn av Esmark-familiens sterke verdslige interesser innenfor zoologien falt menigheten tungt for brystet.

---

²⁹ S. Thernstrom, *The other Bostonians: poverty and progress in the American metropolis, 1880-1970*. Harvard University Press, 1973

³⁰ *Store norske leksikon*.

Sympatiserende lokale avdelinger ble dannet især i nabokommunene i Vestfold, men også andre steder i Sør-Norge. Menigheten skiftet i 1951 navn til Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn (DELK) som stadig driver kirker og skoler.³¹

Statistikk fra folketellinga ca tre tiår etter opprettelsen viser at det er en overdrivelse å kalle Den Jarlsbergske frimenighet regional. På fylkesnivå var medlemsmassen i statskirken nesten som det nasjonale gjennomsnittet, og bortimot halvparten av dem som sto utenfor tilhørte andre livssynsminoriteter. Betydelig oppslutning (over ti prosent) hadde den "Jarlsbergske" bare i kommunene Ramnes, Våle og Botne i indre Vestfold med utløpere med halv relativ oppslutning til Andebu, Borre og Brunlanes – sistnevnte et unntak på kysten. Oppslutningen var på to prosent i nærmeste by (Holmestrand), men ellers var denne frimenigheten et unntak fra regelen om størst relativ oppslutning i urbane strøk. Det rurale inntrykket forsterkes av de bakenforliggende tallene for kjerneområdet, hvor to tredjedeler av frimenighetens menn over 15 år arbeidet i jordbruket, mens dette gjaldt vel halvparten av statskirkens menn. Dette kan forklares med den mangeårige kontinuiteten fra haugianerne som hadde vært aktive allerede fra starten av 1800-tallet. Virksomheten er belagt i tingsbøkene tilbake til 1803.³² Det paradoks at både den naturvitenskapsorienterte Lars-Levi Læstadius og entreprenøren Hans Nielsen Hauge ble opphav til svært konservative bevegelser som betraktet det materielle som syndig, skal vi la ligge her. Den urbane ikke-konformitetsraten var størst i Horten og Tønsberg, men her var det de mer liberale metodistene og fritenkerne som utgjorde de største flokkene. Det lokale eksemplet viser altså både kontinuitet mht religiøs opposisjon bakover i tid, relativ mangel på slik kontinuitet framover i tid og at en konflikt mellom menighet og statskirkeprest kunne være utløsende årsak til dissenterdannelse, kombinert med teologisk uenighet.

Oppsummering

Forunderlig lite har vært skrevet om spredningen av dissentermenighetene i Norge etter at forbudene mot religiøse aktiviteter utenfor statskirken ble opphevet i 1840-årene. Riktignok var spredningen treg, men spørsmål om religiøs tilhørighet har vært stilt regelmessig i serien av nominative folketellinger hvert tiår siden 1865 inntil 1980. Mens andelen av folk i alternative religiøse samfunn hadde økt til et par prosent omkring år 1900, og fra 1930 til 1960 var andelen i statskirken stabil rundt 96 %. Inntrykket av religiøs homogenitet blir styrket av at de største alternative trossamfunn var metodister og lutherske frimenigheter som sto nær statskirken teologisk. Den langsomme veksten til alternative livssynssamfunn har vært forklart med at Norge lenge var

---

³¹ I samtiden er det problemer med kontinuiteten – deres Venneborg kirke i Holmestrand ble avvigslet i 2012 (Jarlsberg avis 4.oktober).

³² A. Gallis (red): *Andebu bygdebok* 1982.

antipluralistisk, noe som resulterte i et homogent samfunn med liten innvandring og relativt små ikke-norske etniske grupper. Både blant samer, kvener og i våre naboland sto statskirkene sterkt. Statskirken dominerte også i kraft av en profesjonell teologisk stab som ikke kunne matches av lederne i andre menighetene, nesten alle med ikke-religiøse hovedyrker. Fra 1970-tallet har andelen personer utenfor trossamfunn eller med medlemskap i mer avvikende religiøse samfunn (især katolikker og muslimer) vokst raskt. I 2013 sto en fjerdedel av befolkningen utenfor statskirken, mange med betydelig teologisk distanse.

Den sterke framveksten av alternative livssyn i vår nære fortid har i stor grad sammenheng med økningen i antall innvandrere til Norge. Ved siste årsskifte var tre kvart millioner innbyggere første eller annen generasjon innvandrere, en tidobling siden 1970. Tidligere kan andre former for migrasjon settes i sammenheng med veksten i dissentermenighetene. Disse vokste hurtigst relativt sett i byene, og analyse av data på individnivå viser at Edvard Bull d.e's teori om sammenheng mellom flytting til by og radikalisme også er relevant for tilslutning til livssyn utenfor statskirken. Geografisk mobilitet kan og forklare at dissentermenighetene vokste raskest langs kysten nord og sør i landet – lenge var sjøen hovedferdselsåre og her var større åpning for religiøse impulser utenfra. Statskirken beholdt imidlertid bortimot monopol i Trøndelag og på Vestlandet nord for Stavanger, mens innflytting til anleggssamfunn som Tinn kunne medføre økt dissentervirksomhet. Også den Jarlsbergiske frimenighet i Vestfold sto sterkest et stykke fra kysten og er interessant fordi den brøt ut av statskirken som del av en nasjonal kamp mot at verdslig faginnhold ble framhevet i skoleloven av 1860. Andre lavkirkelige bevegelser som læstadianerne i Troms og Finnmark beholdt imidlertid sitt statskirkemedlemskap, noe som medfører at deres tilknytning til livssyn sjelden er notert i folketellingene. Allikevel inneholder folketellingene informasjon om mange tusen menneskers tilknytning til trossamfunn, som i kombinasjon med andre opplysninger gir et mer dekkende bilde av dissenterbevegelsenes framvekst. Det longitudinelle Historisk befolkningsregister som nå bygges, vil i tillegg gi informasjon om personers og familiers livsløp både før og etter at de tok farvel tok farvel med statskirken.³³

Appendiks 1: Detaljer om føring av trossamfunn i de norske folketellingene 1875 til 1960.

I folketellinga år 1875 hadde Statistisk sentralbyrå lagt følgende til kolonneoverskriften: "... anføres her Til hvilken særskilt Troesbekjendelse Enhver tilhøre". Instruksene til tellerne forklarte lakonisk at kolonnen skulle fylles ut på samme måte som i forrige folketelling. Personsedlene i 1891-folketellinga inkluderte ikke noen ekstra setning i overskriften, i stedet inneholdt instruksene for første gang en innrømmelse av at spesifikasjonen av religion ikke var selvforklarende: "Rubrik 9 Trossamfundets Art

---

³³ Om Historisk befolkningsregister, se <http://www.rhd.uit.no/nhdc/hpr.html>

eller Navn må angives. Dersom Nogen er udtrådt af Statskirken uden at have sluttet sig til noget bestemt Bekjendelses-Samfund, betegnes dette således: «Udtrådt, Intet Samfund» Eller på lignende Måde." De tre første nasjonale, nominative tellingene representerte altså en glidende overgang fra tankemønstre til medlemskap i trossamfunn ved definisjonen av religion.

Først i 1900-tellinga presenterte kolonneoverskriften for religionsrubrikken ulike trossamfunn på bortimot lik linje: "Trossamfund. For dem der tilhører den norske Statskirke, skrives Bogstaven: S; for de Øvrige anføres vedkommende Trossamfunds Navn, Eller i Tilfælde: «Udtraadt, Intet Samfund». Inkonsistens mellom skjemaet og den vedlagte instruksen forårsaket neppe problemer, sistnevnte spesifiserte "Trosbekjendelse" i stedet for trossamfunn, men overskriften hadde nok størst påvirkning ved utfylling av skjemaene. En slags konsistens ble etablert i 1910 da instruksen igjen utelot forklaring til religionskolonnen. 1920-tellinga hadde samme format som i 1891 med ett ark per person. På linjen for trossamfunn kunne ordet "Statskirken" understrekes, eller alternativt et annet trossamfunn spesifiseres. Instruksen var igjen på plass, men sa ganske enkelt: "Spørsmål 14. De Som er udtrådt av statskirken og ikke tilhører noget trossamfund anfører «Intet». Forklaringen ble noe utvidet i 1930: "Spm . 21. De som er meldt ut av statskirken og ikke tilhører noget trossamfund skriver «ikke noget Samfund». Personer som er medlemmer av en «vennekrets» innen statskirken og ikke er meldt ut av statskirken Skriver «Statskirken». Spørreskjemaet i 1930 ga mulighet til å enten skrive statskirken, et annet trossamfunn eller intet samfunn. Det ble presisert at muligheten til å spesifisere et spesielt trossamfunn kun sto åpen for dem som hadde forlatt statskirken. Dette var imidlertid formalisering av tidligere praksis: F. eks. Læstadianerne, beholdt sitt medlemskap i statskirken og er bare unntaksvis markert med avvikende religiøsitet i folketellingene. Det er kun funnet en "læstadianer" i folketellinga 1875, fem i 1900 og sju i 1910 – ingen fikk slik markering i 1866. På dette punkt er altså folketellingene overveiende ført ifølge instruksen.

Etter krigen ble første folketelling foretatt i 1946 og den neste i 1950. Begge tok sikte på å etablere et folkeregister og var opptatt av migrasjon og familieforhold, mens den mer marginale variabelen religion igjen var utelatt i instruksen. 1946-skjemaet inneholdt følgende rubrikk: "Statskirken, det trossamfunn De tilhører eller intet samfunn. NB. En person som har tilhørt Statskirken, må ha meldt seg ut av kirken for å kunne bli medlem av et annet trossamfunn." I 1950 hadde kolonnen ganske enkelt overskriften "Trossamfunn", og i det trykte eksemplet i instruksen til 1950-tellinga ble den første personen oppført som tilhørende Statskirken med gjentakelsestegn for personene under, bortsett fra den siste personen på listen som tilhørte "Jehovas Vitner". Samme form ble brukt i 1960, men tilføyd den forklaring at personer som tilhørte statskirken kunne skrive "S", de som tilhører et annet trossamfunn måtte skrive navnet på dette samfunnet og de som ikke tilhørte noe trossamfunn skulle skrive "Intet samfunn".

Kommunenr og navn	Statskirken	Evangelisk luthersk	Andre kristne	Metod-ister	Baptister	Ingen Religion	"Ukjent"	TOTAL
701: Svelvik	1186	18	10	1	22	16	1	1254
702: Holmestrand	2526	50	5	6	4	29	0	2620
703: Horten	8748	129	44	385	33	149	4	9492
704: Åsgårdstrand	426	0	0	0	0	0	0	426
705: Tønsberg	8636	63	30	66	7	46	0	8848
706: Sandefjord	5052	50	8	40	6	36	3	5195
707: Larvik	10184	106	160	223	8	256	6	10943
711: Svelvig	1492	45	5	1	37	62	0	1642
712: Skoger	4159	84	14	32	9	34	3	4335
713: Sande	3709	11	1	5	131	50	35	3942
714: Hof	2206	44	2	7	7	2	0	2268
715: Botne	2195	290	3	9	8	29	1	2535
716: Våle	2268	346	1	1	6	9	2	2633
717: Borre	2840	107	12	8	0	7	0	2974
718: Ramnes	2515	447	0	1	0	10	0	2973
719: Andebu	2617	139	0	0	0	0	1	2757
720: Stokke	5130	21	2	11	0	4	12	5180
721: Sem	5745	36	4	5	10	21	3	5824
722: Nøtterøy	5754	70	3	0	9	5	1	5842
723: Tjøme	3105	7	0	2	1	1	0	3116
724: Sandar	6958	96	1	25	1	18	1	7100
725: Tjølling	3649	7	8	3	0	34	1	3702
726: Brunlanes	4336	190	4	11	4	41	3	4589
727: Hedrum	3927	2	9	15	5	23	1	3982
728: Lardal	2421	8	3	0	13	1	3	2449
798: Fredriksværn	999	11	0	0	0	1	0	1011
Sum	102783	2377	329	857	321	884	81	107632

Appendiks 2: Tilknytning til statskirken og andre religiøse bevegelser i kommunene i Vestfold ifølge folketellinga 1900. Personer uten markering er talt som medlemmer i statskirken, "ukjent" er markert i rubrikken for trossamfunn. Trossamfunn med mindre enn ett hundre tilhengere i fylket er summert til kategorien "Andre kristne".

Tekst til figurer:

Figur 1: Medlemstall i utvalgte dissentermenigheter fra 1865 til 1960, antall personer utenfor trossamfunn 1865 til 1980 og andel av befolkninga oppgitt som medlemmer i statskirken 1865 til 1980 (relative tall – høyre akse). Kilder: Folketellingene 1950 (Hefte 7. Trossamfunn. NOS XI. 153, tabell 1), 1865 (egen bearbeiding), 1960 (Hefte 8, NOS XII 140, tabell 2), 1970 (Hefte 1, NOS A 679, tabell 10) og 1980 (Landssammendrag av kommunehefter, tabell 3).

Figur 2: Utbredelsen av dissentersamfunn i kommunene ifølge folketellingene 1865, 1891 og 1910. Skravering etter når en kommune hadde minst en prosent dissenterne. Kilde: Kommunedatabasen, Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste.